

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ

L. A. GEELHOED

της 26ης Ιανουαρίου 2006¹

I — Εισαγωγή

της Assitalia Assicurazioni SpA (υπόθεση C-297/04) και της Murgolo και της Assitalia Assicurazioni SpA (υπόθεση C-298/04).

1. Οι υπό κρίση υποθέσεις αφορούν τέσσερις αιτήσεις για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως, με τις οποίες ο Giudice di Pace di Bitonto (Ιταλία) υποβάλλει πέντε ερωτήματα για την ερμηνεία του άρθρου 81 ΕΚ. Τα ερωτήματα ανέκυψαν κατόπιν ασκήσεως αγωγών επιστροφής καταβληθέντων υπερβολικών ασφαλιστρών κατά ορισμένων ασφαλιστικών εταιριών. Οι αγωγές αυτές ασκήθηκαν, αφού η ιταλική αρχή ελέγχου του ανταγωνισμού διαπίστωσε ότι στοιχειοθετείται η ευθύνη των ασφαλιστικών εταιριών λόγω απαγορευομένων πρακτικών στο πλαίσιο του ανταγωνισμού.

II — Η εφαρμοστέα εθνική νομοθεσία

3. Το άρθρο 2, παράγραφος 2, του νόμου 287 της 10ης Οκτωβρίου 1990², ιταλικού νόμου περί ανταγωνισμού, απαγορεύει συμφωνίες συμπράξεων μεταξύ επιχειρήσεων που έχουν ως σκοπό ή ως αποτέλεσμα την παρεμπόδιση, τον περιορισμό ή τη νόθευση του ανταγωνισμού στην εγχώρια αγορά ή σε τμήμα αυτής.

2. Τα ερωτήματα ανέκυψαν στις διαφορές μεταξύ του Manfredi και της Lloyd Adriatico Assicurazioni SpA (υπόθεση C-295/04), του Cannito και της Fondiaria Sai Assicurazioni SpA (υπόθεση C-296/04), του Tricarico και

4. Κατά το άρθρο 2, παράγραφος 1, αυτού του νόμου, στις συμφωνίες συμπράξεων περιλαμβάνονται συμφωνίες ή εναρμονισμένες πρακτικές μεταξύ επιχειρήσεων, καθώς και αποφάσεις, έστω κι αν αυτές

1 — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η ολλανδική.

2 — GURI αριθ. 240, της 13ης Οκτωβρίου 1990, στο εξής: νόμος 287/90.

λαμβάνονται βάσει καταστατικών ή κανονιστικών διατάξεων, ομίλων επιχειρήσεων, ενώσεων επιχειρήσεων και άλλων παρόμοιων οργανισμών.

5. Η τρίτη παράγραφος αυτής της διατάξεως ορίζει ότι τέτοιες απαγορευόμενες συμφωνίες είναι αυτοδικαίως άκυρες.

6. Το άρθρο 33 του ιταλικού νόμου περί ανταγωνισμού ορίζει περαιτέρω ότι προσφυγές ακυρώσεως, αγωγές αποζημιώσεως και αιτήσεις ασφαλιστικών μέτρων σε σχέση με παραβάσεις των διατάξεων των τίτλων I έως IV του νόμου, μεταξύ των οποίων του άρθρου 2, ασκούνται ενώπιον του κατά τόπον αρμοδίου Corte d'Appello.

III — Η κύρια δίκη και τα προδικαστικά ερωτήματα

7. Το αιτούν δικαστήριο περιγράφει το ιστορικό των διαφορών της κύριας δίκης ως ακολούθως:

8. Με αποφάσεις της 8ης Σεπτεμβρίου 1999, της 10ης Νοεμβρίου 1999 και της 3ης Φεβρουαρίου 2000, η ιταλική Autorità Garante della Concorrenza e del Mercato (ιταλική αρχή ελέγχου του ανταγωνισμού) κίνησε διαδικασία λόγω παραβάσεως του άρθρου

2 του νόμου 287/90 κατά διαφόρων ασφαλιστικών εταιριών, μεταξύ των οποίων είναι οι τρεις εναγόμενες της κύριας δίκης. Τους προσάφθηκε η σύσταση συμπράξεως κατά παράβαση αυτής της διατάξεως, αντικείμενο της οποίας ήταν η συντονισμένη πώληση διαφόρων προϊόντων και η ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ ανταγωνιστριών επιχειρήσεων. Οι υπό κρίση υποθέσεις αφορούν μόνο τη δεύτερη αυτή πτυχή.

9. Η αρχή ελέγχου του ανταγωνισμού διαπίστωσε ότι κατά το χρονικό διάστημα 1994 έως 1999 σημειώθηκε στην Ιταλία, αντιθέτως προς την υπόλοιπη Ευρώπη, μη φυσιολογική και ασυνήθιστη αύξηση των ασφαλιστρών για την ασφάλιση RC auto [ΑΕ αυτοκινήτων]. Η ζήτηση τέτοιου είδους ασφαλίσεων είναι ανελαστική, καθόσον πρόκειται για υποχρεωτική ασφάλιση. Ασφαλισμένοι που βρίσκονται προ αυξήσεως ασφαλιστρών έχουν μόνο την επιλογή να παραιτηθούν από τη χρήση του αυτοκινήτου τους ή να καταβάλουν τα υψηλότερα ασφάλιστρα.

10. Η αρχή ελέγχου του ανταγωνισμού επισήμανε επίσης ότι η αγορά συμβάσεων ασφαλίσεως ΑΕ αυτοκινήτων χαρακτηρίζεται από σημαντικά εμπόδια προσβάσεως, τα οποία προέκυψαν, κυρίως, λόγω της ανάγκης δημιουργίας αποτελεσματικού δικτύου διανομής και ενός δικτύου κέντρων εκκαθαρίσεως των αποζημιώσεων, που οφείλονται σε περιπτώσεις ατυχημάτων, στο σύνολο της χώρας.

11. Περαιτέρω, από τα λεπτομερή στοιχεία που συγκέντρωσε η αρχή ελέγχου του

ανταγωνισμού προκύπτει ότι μεγάλος αριθμός ασφαλιστικών εταιριών που προτείνουν ασφαλίσεις ΑΕ αυτοκινήτων προέβησαν σε ανταλλαγή πληροφοριών ως προς όλες τις πτυχές αυτής της δραστηριότητας, ήτοι τις τιμές, τις εκπτώσεις, τις εισπράξεις, το κόστος ζημιών, το κόστος διανομής κ.λπ.

12. Τελικώς, η έρευνα κατέληξε στην έκδοση της αποφάσεως της 28ης Ιουλίου 2000³. Με την απόφαση αυτή, η αρχή ελέγχου του ανταγωνισμού διαπίστωσε ότι οι οικείες ασφαλιστικές εταιρίες συνήψαν μια απαγορευόμενη, αντίθετη προς τους κανόνες περί συμπράξεων, συμφωνία, έχουσα ως αντικείμενο την ανταλλαγή πληροφοριών στον τομέα των ασφαλίσεων, η οποία τους παρέσχε τη δυνατότητα να συντονίσουν και να καθορίσουν τα ασφάλιστρα για τις ασφαλίσεις ΑΕ αυτοκινήτων, προκειμένου επίσης να επιβάλουν ενιαίως στους ασφαλισμένους αυξήσεις των ασφαλίσεων που δεν δικαιολογούσαν οι συνθήκες της αγοράς και τις οποίες δεν μπορούσαν να αποφύγουν οι ασφαλισμένοι.

13. Οι ασφαλιστικές εταιρίες προσέβαλαν την απόφαση της αρχής ελέγχου του ανταγωνισμού. Η απόφαση αυτή, πάντως, επικυρώθηκε με αποφάσεις επί της προσφυγής και της αναίρεσής από το Tribunale Amministrativo Regionale per il Lazio και το Consiglio di Stato, αντιστοίχως.

14. Οι ενάγοντες της κύριας δίκης άσκησαν αγωγή ενώπιον του Giudice di Pace di Bitonto κατά των οικείων ασφαλιστικών

εταιριών, ζητώντας την επιστροφή των αυξήσεων ασφαλίσεων που αναγκάστηκαν να καταβάλουν συνεπεία της διαπιστωθείσας από την αρχή ελέγχου του ανταγωνισμού αθέμιτης ρυθμίσεως του ανταγωνισμού. Κατά τη διάταξη περί παραπομπής, το χρονικό διάστημα, για το οποίο ζητείται επιστροφή λόγω προκληθείσας βλάβης, αφορά τα έτη 1997 έως 2001.

15. Από τα στοιχεία της δικογραφίας προκύπτει ότι τα ασφάλιστρα διαμορφώθηκαν σε κατά μέσον όρο 20 % υψηλότερο επίπεδο από αυτό που θα υφίστατο χωρίς τη σύμπραξη μεταξύ των ασφαλιστικών εταιριών.

16. Οι ασφαλιστικές εταιρίες προέβαλαν στο πλαίσιο της διαδικασίας ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου ότι ο Giudice di Pace είναι αναρμόδιος ως εκ του άρθρου 33 του ιταλικού νόμου περί ανταγωνισμού, καθώς και ότι η αξίωση επιστροφής και/ή καταβολής αποζημιώσεως έχει παραγραφεί.

17. Δεδομένου ότι ασφαλιστικές εταιρίες άλλων κρατών μελών ασκούν επίσης δραστηριότητες στην Ιταλία και συμμετείχαν στη διαπιστωθείσα από την αρχή ελέγχου του ανταγωνισμού συμφωνία, το αιτούν δικαστήριο φρονεί ότι η επίδικη ρύθμιση του ανταγωνισμού συνιστά επίσης παράβαση του άρθρου 81 ΕΚ. Τέτοιου είδους συμφωνίες είναι επομένως άκυρες δυνάμει του άρθρου 81, παράγραφος 2, ΕΚ.

18. Κατά την εκτίμηση του αιτούντος δικαστηρίου, οιοσδήποτε τρίτος, όπως ο κατα-

3 — Απόφαση 8546/2000, η οποία ανευρίσκεται στη διαδικτυακή διεύθυνση www.agcm.it.

ναλωτής ή ο τελικός αποδέκτης μιας υπηρεσίας, δικαιούται να επικαλεσθεί την ακυρότητα μιας συμφωνίας συμπράξεως που απαγορεύεται από το άρθρο 81, παράγραφος 1, ΕΚ και να ζητήσει αποκατάσταση της ζημίας, εφόσον υφίσταται αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της προκληθείσας ζημίας και της απαγορευμένης συμπράξεως.

19. Σε μια τέτοια περίπτωση, μια διάταξη όπως του άρθρου 33 του ιταλικού νόμου περί ανταγωνισμού μπορεί να θεωρηθεί αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο. Πράγματι, μια διαδικασία ενώπιον του Corte d'Appello διαρκεί περισσότερο και έχει υψηλότερο κόστος απ' ό,τι μια διαδικασία ενώπιον του Giudice di Pace, πράγμα που θα μπορούσε να θίξει την αποτελεσματικότητα του άρθρου 81 ΕΚ.

20. Το αιτούν δικαστήριο αμφιβάλλει επίσης ως προς το κατά πόσον συμβιβάζονται με το άρθρο 81 ΕΚ οι χρόνοι παραγραφής, από τους οποίους εξαρτώνται οι αγωγές αποζημιώσεως, και το ποσό της καταβλητέας αποζημιώσεως, όπως ορίζεται από το εθνικό δίκαιο.

21. Υπ' αυτές τις συνθήκες, ο Giudice di Pace αποφάσισε να υποβάλει τα ακόλουθα ερωτήματα:

— Έχει το άρθρο 81 ΕΚ την έννοια ότι είναι άκυρη μια σύμπραξη ή μια συμπεφωνημένη πρακτική μεταξύ ασφαλιστικών εταιριών συνιστάμενη σε αμοιβαία ανταλλαγή πληροφοριών η οποία τους

παρέχει τη δυνατότητα αυξήσεως των ασφαλιστρών για τη σύναψη ασφαλιστηρίων συμβάσεων RC αυτο [αστικής ευθύνης εξ αυτοκινήτου], την οποία δεν δικαιολογούν οι συνθήκες της αγοράς, λαμβανομένης, ιδίως, υπόψη της συμμετοχής στη συμφωνία ή τη συμπεφωνημένη πρακτική επιχειρήσεων από άλλα κράτη μέλη⁴;

— Πρέπει το άρθρο 81 της Συνθήκης να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι απαγορεύει την εφαρμογή κανονιστικής ρυθμίσεως ανάλογης με αυτήν του άρθρου 33 του ιταλικού νόμου 287/1990, κατά το οποίο η αγωγή αποζημιώσεως για παράβαση των κοινοτικών και εθνικών διατάξεων περί αντίθετων προς τους κανόνες του ανταγωνισμού συμφωνιών μπορεί να ασκηθεί και από τρίτους ενώπιον δικαστηρίου άλλου από το εκ του νόμου αρμόδιο για την εκδίκαση τέτοιων αγωγών, επιβαρύνοντας με τον τρόπο αυτό σημαντικά, από πλευράς εξόδων και χρόνου, την εκδίκαση των υποθέσεων⁵;

— Έχει το άρθρο 81 ΕΚ την έννοια ότι παρέχει τη δυνατότητα σε τρίτους έχοντες βάσιμο έννομο συμφέρον να προβάλουν την ακυρότητα μιας συμπράξεως ή εναρμονισμένης πρακτικής απαγορευόμενης από τη διάταξη αυτή του κοινοτικού δικαίου και να ζητήσουν

4 — Αυτό είναι το πρώτο ερώτημα στις υποθέσεις C-295/04 έως C-298/04.

5 — Αυτό είναι το δεύτερο ερώτημα στην υπόθεση C-298/04.

αποκατάσταση της ζημίας που υπέστησαν, εφόσον υφίσταται αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της συμπράξεως ή της εναρμονισμένης πρακτικής και της ζημίας⁶;

- Έχει το άρθρο 81 ΕΚ την έννοια ότι ο χρόνος παραγραφής της στηριζομένης στο εν λόγω άρθρο αξιώσεως αποζημιώσεως άρχεται από της ημερομηνίας εφαρμογής της συμπράξεως ή της εναρμονισμένης πρακτικής ή από της ημερομηνίας από της οποίας έπαυσε να εφαρμόζεται η σύμπραξη ή η εναρμονισμένη πρακτική⁷;

- Έχει το άρθρο 81 ΕΚ την έννοια ότι το εθνικό δικαστήριο, σε περίπτωση που διαπιστώσει ότι η δυνάμενη να επιδικαστεί βάσει της εθνικής νομοθεσίας αποζημίωση υπολείπεται, εν πάση περιπτώσει, από το οικονομικό πλεονέκτημα που απεκόμισε η επιχείρηση η οποία προκάλεσε τη ζημία και η οποία μετέχει σε απαγορευμένη σύμπραξη ή εναρμονισμένη πρακτική, οφείλει, επίσης, να επιδικάσει στον ζημιωθέντα τρίτο αποζημίωση έχουσα χαρακτήρα κυρώσεως, αναγκαία προκειμένου η προς αποκατάσταση ζημία να υπερβεί το όφελος που απεκόμισε η εταιρία, ώστε να αποθαρρύνεται η εφαρμογή απαγορευμένων από το άρθρο 81 ΕΚ συμπράξεων ή εναρμονισμένων πρακτικών⁸;

22. Η Assitalia, η Ιταλική Κυβέρνηση, η Γερμανική Κυβέρνηση, η Αυστριακή Κυβέρνηση και η Επιτροπή κατέθεσαν γραπτές παρατηρήσεις. Στις 11 Νοεμβρίου 2005, διεξήχθη η επ' ακροατηρίου συζήτηση. Κατά τη συζήτηση αυτή, η Assitalia και η Επιτροπή ανέπτυξαν λεπτομερέστερα τις απόψεις τους.

IV — Εκτίμηση

A — Το παραδεκτό

23. Η Assitalia εξέθεσε ότι οι αιτήσεις για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως είναι απαράδεκτες. Η Επιτροπή είχε επίσης αρχικώς αμφιβολίες ως προς αυτό το σημείο, μετέβαλε όμως άποψη κατά τη διάρκεια της επ' ακροατηρίου συζητήσεως. Η Επιτροπή επισήμανε εν προκειμένω ότι τα περιορισμένα πληροφοριακά στοιχεία που παρέχονται με τη διάταξη περί παραπομπής δεν είναι εντούτοις τόσο πενιχρά ώστε άλλοι παρεμβαίνοντες στη διαδικασία να μη μπορούν να σχηματίσουν γνώμη για τα υποβαλλόμενα ερωτήματα. Συμφωνώ με αυτή την εκτίμηση. Τα στοιχεία που αντλούνται από τη διάταξη περί παραπομπής, όπως συμπληρώνονται με τα στοιχεία που προέρχονται από τους διαδίκους της κύριας δίκης, παρέχουν επαρκές έρεισμα για να μπορεί να δοθεί επωφελής απάντηση στο αιτούν δικαστήριο.

24. Συναφώς, αναφέρομαι και πάλι στην πάγια νομολογία από την οποία προκύπτει ότι το Δικαστήριο υποχρεούται, κατ' αρχήν, να απαντήσει στα προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν την ερμηνεία του κοινοτικού

6 — Αυτό είναι το δεύτερο ερώτημα στις υποθέσεις C-295/04 έως C-297/04 και το τρίτο ερώτημα στην υπόθεση C-298/04.

7 — Αυτό είναι το τρίτο ερώτημα στις υποθέσεις C-295/04 έως C-297/04 και το τέταρτο ερώτημα στην υπόθεση C-298/04.

8 — Αυτό είναι το τέταρτο ερώτημα στις υποθέσεις C-295/04 έως C-297/04 και το πέμπτο ερώτημα στην υπόθεση C-298/04.

δικαίου και ότι μπορεί να αρνηθεί να απαντήσει, μόνον αν η ζητούμενη ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου δεν έχει καμία σχέση με το υποστατό ή το αντικείμενο της διαφοράς της κύριας δίκης, το πρόβλημα είναι υποθετικής φύσεως ή το Δικαστήριο δεν διαθέτει επαρκή πραγματικά και νομικά στοιχεία⁹.

25. Επί πλέον, δεν εναπόκειται στο Δικαστήριο να κρίνει αν και κατά πόσο το αιτούν δικαστήριο εξήλθε του πλαισίου του συστήματος της συζητήσεως, όπως ισχυρίσθηκε η Assitalia¹⁰.

B — Προκαταρκτικές παρατηρήσεις

26. Θα κάνω κατ' αρχάς μερικές γενικές παρατηρήσεις, πριν εξετάσω κατ' ουσίαν τα ερωτήματα.

27. Όπως θα προκύψει από τα κατωτέρω εκτιθέμενα, στα περισσότερα ερωτήματα μπορεί να δοθεί απάντηση με βάση την υφιστάμενη νομολογία. Παρά ταύτα, τα

υποβαλλόμενα ερωτήματα έχουν σημασία, αν μη τι άλλο διότι, ασφαλώς μετά την έκδοση του κανονισμού 1/2003¹¹, όλο και μεγαλύτερη προσοχή δίνεται στη διασφάλιση του δικαίου με πρωτοβουλία του ιδιωτικού τομέα.

28. Πολύ σύντομα μετά την έναρξη ισχύος της Συνθήκης ΕΟΚ, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι οι απαγορευτικές διατάξεις των άρθρων 81 και 82 ΕΚ έχουν άμεσο αποτέλεσμα και ότι ο εθνικός δικαστής πρέπει να προστατεύει του ιδιώτες όσον αφορά τα δικαιώματα που μπορούν αυτοί να αντλούν από τις εν λόγω διατάξεις.

29. Παρά τη νομολογία αυτή, η διασφάλιση του δικαίου με πρωτοβουλία του ιδιωτικού τομέα εξακολουθεί ακόμη να βρίσκεται εντός της Ευρώπης σε εμβρυακό στάδιο, εν πάση δε περιπτώσει σαφώς δεν έχει την έκταση που είναι γνωστή σε άλλες έννομες τάξεις, ιδίως στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου το περίπου 90 % των διαδικασιών που αφορούν συμπράξεις κινούνται από ιδιώτες. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, πρωτεύουσα σημασία έχει παραδοσιακά η με πρωτοβουλία του δημοσίου τομέα διασφάλιση του δικαίου, τόσο από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή όσο και από τις εθνικές αρχές.

30. Ενδεχομένως το νέο σύστημα του κανονισμού 1/2003 δίνει περισσότερες δυνατό-

9 — Βλ., μεταξύ άλλων, την απόφαση της 10ης Ιανουαρίου 2006, C-344/04, IATA (Συλλογή 2006, σ. I-403, σκέψη 24 και την εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

10 — Η Assitalia υποστηρίζει ότι το αιτούν δικαστήριο θέτει εξ ιδίας πρωτοβουλίας το ζήτημα της δυνατότητας εφαρμογής του άρθρου 81 ΕΚ και ότι οι ενάγοντες της κύριας δίκης λαμβάνουν ως έρεισμα την κρίση της ιταλικής αρχής ελέγχου του ανταγωνισμού για να στηρίξουν την αγωγή τους αποζημιώσεως. Η απόφαση αυτή δέχεται απλώς ότι υφίσταται παραβίαση του εθνικού δικαίου του ανταγωνισμού. Επομένως, το αιτούν δικαστήριο ενεργεί κατά παράβαση του άρθρου 112 του ιταλικού κώδικα πολιτικής δικονομίας.

11 — Κανονισμός (ΕΚ) 1/2003 του Συμβουλίου, της 16ης Δεκεμβρίου 2002, για την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού που προβλέπονται στα άρθρα 81 και 82 της Συνθήκης (ΕΕ 2003, L 1, σ. 1).

τητες για τη με πρωτοβουλία του ιδιωτικού τομέα διασφάλιση του δικαίου, παράλληλα με αυτή του δημοσίου τομέα. Αυτό υποστηρίζεται εν πάση περιπτώσει μετ' επιτάσεως από την Επιτροπή. Τα πλεονεκτήματα και/ή το ευκαίριο αυτής της δράσεως υπογραμμίζονται σε διάφορα συνοδευτικά σημειώματα, ανακοινώσεις και ομιλίες¹². Ένα πλεονέκτημα που συχνά αναφέρεται εν προκειμένω, παράλληλα με την ακυρωτική κύρωση που απορρέει από το άρθρο 81, παράγραφος 2, ΕΚ, είναι ότι τα εθνικά δικαστήρια μπορούν να επιδικάσουν αποζημίωση. Επί πλέον, ένα δικαστήριο πρέπει να αποφαινεται σε κάθε διαφορά που φέρεται ενώπιόν του και να προστατεύει τα δικαιώματα των ιδιωτών. Αντιθέτως, οι μεριμνώντες για την διασφάλιση του δικαίου που ανήκουν στον δημόσιο τομέα επεμβαίνουν χάριν του γενικού συμφέροντος και ως εκ τούτου έχουν συχνά συγκεκριμένες προτεραιότητες, οπότε δεν εξετάζεται κατ' ουσίαν κάθε καταγγελία. Εξάλλου, αγωγές ιδιωτών μπορεί ομοίως να έχουν αποτρεπτικό αποτέλεσμα για (εν δυνάμει) παραβάτες της απαγορεύσεως συμπτάξεων και να συμβάλλουν κατ' αυτόν τον τρόπο στην τήρηση της απαγορεύσεως και στην ανάπτυξη ανταγωνιστικής νοοτροπίας στους επιχειρηματίες που δρουν στην αγορά.

περιλαμβάνονται και καταναλωτές όπως στην εν προκειμένω κύρια δίκη. Οι αγωγές καθ' αυτές διέπονται, υπό ορισμένες οριακές προϋποθέσεις που θέτει το κοινοτικό δίκαιο, από το εθνικό δικονομικό και αστικό δίκαιο¹³. Η απόφαση *Courage*¹⁴ αποτελεί ενδεχομένως την απαρχή μιας ωθήσεως προκειμένου να αυξηθεί εφεξής η αποτελεσματικότητα των άρθρων 81 και 82 ΕΚ μέσω της οδού του αστικού δικαίου. Η σε υψηλότερο βαθμό διασφάλιση του δικαίου με πρωτοβουλία των ιδιωτικών τομέα μπορεί πάντως να διαφέρει ανά κράτος μέλος ανάλογα με τις δικονομικές αντιλήψεις, τους περιορισμούς που τίθενται στην ικανότητα να είναι κάποιος διάδικος, τους περί αποδείξεως κανόνες, τη δυνατότητα ασκήσεως συλλογικών αγωγών κ.λπ. Καθοριστική προδήλως γι αυτή την αποτελεσματικότητα της τήρησεως του δικαίου είναι επίσης η δυνατότητα προσβάσεως στο εθνικό δικαστήριο. Το συμφέρον αυτό έχει επίσης σημασία στην υπό κρίση υπόθεση.

Γ — Το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, πρώτο προδικαστικό ερώτημα στις υποθέσεις C-295/04 έως C-298/04

32. Με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα τίθεται το ζήτημα αν οι υπό κρίση συμφωνίες

31. Οι πρωτοβουλίες για την άσκηση αγωγών αστικού δικαίου μπορούν πρωτίστως να προέρχονται από αυτούς των οποίων τα δικαιώματα προστατεύονται από το δίκαιο του ανταγωνισμού. Στην κατηγορία αυτή

12 — Παραδείγματος χάριν, η ανακοίνωση της Επιτροπής περί χειρισμού των καταγγελιών από την Επιτροπή βάσει των άρθρων 81 και 82 της Συνθήκης ΕΚ (ΕΕ 2004, C 101, σ. 65). Παραδείγματα ομιλιών ανευρίσκονται στη διαδικτυακή διεύθυνση www.eu.int/comm/competition/speeches, όπως της νυν επιτρόπου για τον ανταγωνισμό Neelie Kroes, «Damages Actions for Breaches of EU Competition Rules: Realities and Potentials», ομιλία 05/613, και του προκατόχου της Mario Monti, ομιλία 04/403.

13 — Προκειμένου να εξακριβωθούν περισσότερο οι ποικίλες διαφορές και δυνατότητες εντός των κρατών μελών και να αναλυθούν τα σημεία που αποτελούν αδιέξοδο, η Επιτροπή ζήτησε την πραγματοποίηση έρευνας. Η έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε από το γραφείο Ashurst, «Study on the conditions of claims for damages in case of infringement of EC competition rules», της 31ης Αυγούστου 2004. Η έκθεση Ashurst και εκθέσεις των κρατών μελών ανευρίσκονται στην ιστοσελίδα της Επιτροπής. Η Επιτροπή ανήγγειλε συγχρόνως την πρόθεσή της να εκδώσει μια Πράσινη Βίβλο. Λίγο πριν από αυτές τις προτάσεις, η Επιτροπή έδωσε στην Πράσινη Βίβλο τον τίτλο «Αγωγές αποζημιώσεως λόγω παραβάσεως των κοινοτικών κανόνων περί συμπτάξεων και καταχρηστικής εκμεταλλεύσεως δεσπόζουσας θέσεως», Com (2005) 672 τελικό, που βρίσκεται στο διαδίκτυο, καθώς και το έγγραφο εργασίας των υπηρεσιών της Επιτροπής που αποτελεί μέρος της [SEC (2005)1732].

14 — Απόφαση της 20ής Σεπτεμβρίου 2001, C-453/99, *Courage* και *Crehan* (Σύλλογος 2001, σ. I-6297).

συμπράξεως μεταξύ των ασφαλιστικών εταιριών, εκτός από παράβαση του άρθρου 2 του ιταλικού νόμου περί ανταγωνισμού, συνιστούν επίσης παράβαση του άρθρου 81 ΕΚ.

ότι η συμφωνία μπορεί να επηρεάσει άμεσα ή έμμεσα, πραγματικά ή δυνητικά τα ρεύματα των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των κρατών μελών¹⁶. Ο επηρεασμός αυτός πρέπει εντούτοις να είναι αισθητός¹⁷.

33. Ως γνωστόν, τόσο το εθνικό όσο και το ευρωπαϊκό δίκαιο του ανταγωνισμού μπορούν να έχουν παράλληλα εφαρμογή και ο κανόνας είναι ότι το εθνικό δίκαιο του ανταγωνισμού δεν μπορεί να αντιβαίνει προς το ευρωπαϊκό. Το άρθρο 2 του ιταλικού νόμου περί ανταγωνισμού απαγορεύει συμπτώσεις που έχουν ως αποτέλεσμα περιορισμό του ανταγωνισμού στην ιταλική αγορά ή σε τμήμα αυτής. Το άρθρο 81 περιέχει την ίδια απαγόρευση υπό τον όρο ότι επηρεάζεται το εμπόριο μεταξύ κρατών μελών. Επομένως, το καθοριστικό κριτήριο ως προς το ζήτημα αν το ευρωπαϊκό δίκαιο του ανταγωνισμού έχει ή όχι εφαρμογή είναι ο «επηρεασμός του εμπορίου μεταξύ κρατών μελών».

34. Από την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου συνάγεται ότι αρκεί να αποδεικνύεται ότι η συμφωνία μπορεί να έχει ένα τέτοιο αποτέλεσμα. Δεν χρειάζεται και να αποδεικνύεται ότι η συμφωνία όντως επηρέασε τις εμπορικές συναλλαγές¹⁵. Ομοίως, από τη νομολογία προκύπτει ότι πληρούνται το κριτήριο του επηρεασμού του εμπορίου μεταξύ κρατών μελών, όταν, βάσει ενός συνόλου νομικών ή πραγματικών αντικειμενικών στοιχείων, πιθανολογείται επαρκώς

35. Το γεγονός και μόνον ότι μια συμφωνία μεταξύ επιχειρήσεων αφορά αποκλειστικούς επιχειρηματίες εντός ενός μόνο κράτους μέλους δεν σημαίνει ότι αυτή δεν μπορεί να επηρεάσει τις ενδοκοινοτικές συναλλαγές¹⁸. Αντιθέτως, αυτό μπορεί να αποτελεί ισχυρή ένδειξη για το ότι πράγματι περί αυτού πρόκειται. Το Δικαστήριο πάντως έχει κατ' επανάληψη υπομνήσει ότι σύμπραξη η οποία εκτείνεται στο σύνολο του εδάφους κράτους μέλους έχει, από την ίδια της τη φύση, ως αποτέλεσμα την εδραίωση στεγανοποιήσεων εθνικού χαρακτήρα, εμποδίζοντας έτσι την οικονομική αλληλοδιείσδυση που επιδιώκεται από τη Συνθήκη¹⁹.

36. Επομένως, ο δικαστής θα πρέπει με βάση διάφορους παράγοντες, όπου δεν χρειάζεται κάθε ένας από αυτούς να έχει αυτοτελώς καθοριστική σημασία, να εξετάσει αν πληρούνται το κριτήριο του επηρεασμού του εμπορίου μεταξύ των κρατών μελών. Μόνον όταν προκύπτει ότι δεν

15 — Βλ. την απόφαση της 1ης Φεβρουαρίου 1978, 19/77, Miller (Συλλογή τόμος 1978, σ. 47, σκέψη 15).

16 — Βλ., μεταξύ άλλων, τις αποφάσεις της 9ης Ιουλίου 1969, 5/69, Völk (Συλλογή τόμος 1969-1971, σ. 91, σκέψη 5), της 10ης Ιουλίου 1980, 99/79, Lancôme και Cosparfrance (Συλλογή τόμος 1980/II, σ. 617, σκέψη 23), και της 11ης Ιουλίου 1985, 42/84, Remia κ.λπ. κατά Επιτροπής (Συλλογή 1985, σ. 2545, σκέψη 22).

17 — Βλ., μεταξύ άλλων, τις αποφάσεις της 28ης Απριλίου 1998, C-306/96, Javico (Συλλογή 1998, σ. I-1983, σκέψη 16), και της 25ης Οκτωβρίου 2001, C-475/99, Ambulanz Glöckner (Συλλογή 2001, σ. I-8089, σκέψη 48).

18 — Απόφαση της 11ης Ιουλίου 1989, 246/86, Belasco (Συλλογή 1989, σ. 2117).

19 — Απόφαση της 19ης Φεβρουαρίου 2002, C-309/99, Wouters (Συλλογή 2002, σ. I-1577, σκέψη 95 και η εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

πληρούται αυτό το κριτήριο, η οικεία πρακτική διέπεται από το ιταλικό δίκαιο του ανταγωνισμού.

37. Το αιτούν δικαστήριο υπογράμμισε στη διάταξη του περί παραπομπής ότι κάποιες ασφαλιστικές εταιρίες από άλλα κράτη μέλη συμμετείχαν στην απαγορευόμενη συμφωνία. Το γεγονός και μόνον ότι μεταξύ των μετεχόντων περιλαμβάνονται και αλλοδαποί αποτελεί σημαντικό στοιχείο εκτιμήσεως, πλην όμως, καθεαυτό θεωρούμενο, δεν έχει αποφασιστική σημασία για να μπορεί να υποστηριχθεί ότι με αυτό πληρούται το κριτήριο του επηρεασμού του εμπορίου μεταξύ κρατών μελών.

38. Από τα στοιχεία της δικογραφίας, ιδίως αυτά που προσκόμισε η Assitalia, προκύπτει ότι το σύνολο σχεδόν, ήτοι το 87 % των επιχειρήσεων που ασκούν δραστηριότητα στην Ιταλία, συμμετείχαν στην απαγορευόμενη συμφωνία. Το γεγονός αυτό, θεωρούμενο υπό το φως της προπαρατεθείσας νομολογίας, συνιστά ισχυρή ένδειξη για το ότι μπορεί να υφίσταται επηρεασμός των ενδοκοινοτικών συναλλαγών, σε συνδυασμό βεβαίως και με τη συμμετοχή μη ιταλικών επιχειρήσεων στις συμφωνίες.

Δ — Το δεύτερο ερώτημα, δεύτερο ερώτημα στην υπόθεση C-298/04

39. Με το ερώτημα αυτό, το αιτούν δικαστήριο ερωτά αν το ευρωπαϊκό δίκαιο αντί-

κειται σε εθνική ρύθμιση όπως του άρθρου 33, παράγραφος 2, του ιταλικού νόμου περί ανταγωνισμού. Πράγματι, κατά την εθνική αυτή διάταξη, αγωγή αποζημιώσεως που συνδέεται με παραβίαση του δικαίου του ανταγωνισμού πρέπει να ασκείται ενώπιον διαφορετικού δικαστηρίου από αυτό που κατά κανόνα θα ήταν αρμόδιο. Όπως εκθέτει το αιτούν δικαστήριο, η διαδικασία αυτή, που παρεκκλίνει από τους συνήθεις κανόνες αρμοδιότητας, φαίνεται να διαρκεί περισσότερο και να συνεπάγεται μεγαλύτερη δαπάνη. Αυτό θα μπορούσε να έχει ως συνέπεια να αποθαρρύνονται τρίτοι από την άσκηση αγωγής αποζημιώσεως.

40. Η Επιτροπή, η Assitalia και η Ιταλική Κυβέρνηση επισημαίνουν ότι εναπόκειται στο κράτος μέλος να ορίσει τους αρμόδιους δικαστές και να θεσπίσει τους δικονομικούς κανόνες, υπό την προϋπόθεση ότι τηρούνται οι αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.

41. Η Επιτροπή επισημαίνει επί πλέον ότι η αντίληψη του παραπέμποντος δικαστηρίου στηρίζεται σε εσφαλμένη ερμηνεία του άρθρου 33, παράγραφος 2, του ιταλικού νόμου περί ανταγωνισμού. Το άρθρο αυτό ορίζει απλώς ότι το κατά τόπο αρμόδιο Corte d'Appello έχει αποκλειστική αρμοδιότητα όσον αφορά προσφυγές ακυρώσεως, αγωγές αποζημιώσεως και αιτήσεις ασφαλιστικών μέτρων που στηρίζονται σε παράβαση του ιταλικού νόμου περί ανταγωνισμού. Για αγωγές που στηρίζονται σε παράβαση κανόνων του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού ισχύουν οι συνήθεις ρυθμίσεις περί αρμοδιότητας. Η Assitalia συμμερίζεται επίσης αυτή την άποψη.

42. Αμφότερες προβάλλουν, έστω και με αποκλίνοντα επιχειρήματα, ότι δεν υφίσταται παραβίαση της αρχής της ισοδυναμίας και ότι οι ενδιαφερόμενοι βρίσκονται ουσιαστικώς σε καλύτερη θέση στο πλαίσιο αγωγών αστικού δικαίου που στηρίζονται σε παράβαση του άρθρου 81 ΕΚ. Η Επιτροπή στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι διαδικασίες ενώπιον του Corte d'Appello διαρκούν πράγματι περισσότερο και είναι δαπανηρότερες. Η Assitalia επισημαίνει ότι στην περίπτωση αγωγής που στηρίζεται στο άρθρο 81 ΕΚ είναι δυνατή η άσκηση ενδίκου μέσου σε δύο βαθμούς δικαιοδοσίας²⁰.

43. Η Assitalia αναφέρθηκε κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση στην απόφαση της 4ης Φεβρουαρίου 2005 του Corte di Cassazione²¹. Η απόφαση αυτή επιβεβαιώνει κατ' ουσίαν την άποψη της Επιτροπής.

44. Με μια προηγούμενη απόφαση²², το δικαιοδοτικό αυτό όργανο ερμήνευσε το άρθρο 33, παράγραφος 2, του ιταλικού νόμου, δεχόμενο ότι ιδιώτες/καταναλωτές δεν έχουν την ικανότητα να είναι διάδικοι και να ασκούν αγωγές αποζημιώσεως βάσει αυτού του άρθρου ενώπιον του Corte d'Appello. Η άποψη αυτή υπέστη μια ελαφρά προσαρμογή με την παρατεθείσα απόφαση.

45. Με την απόφαση της 4ης Φεβρουαρίου 2005, το Corte di Cassazione δέχθηκε ότι όχι μόνον επιχειρήσεις, αλλά και καταναλωτές μπορούν ασκήσουν ενώπιον του Corte d'Appello αγωγή αποζημιώσεως στηριζόμενη σε παραβίαση του ιταλικού δικαίου του ανταγωνισμού.

46. Αυτό θα σήμαινε ότι ένας ιδιώτης που θέλει σήμερα να ασκήσει αγωγή αποζημιώσεως λόγω ζημίας που υπέστη συνεπεία παραβάσεως του ιταλικού νόμου περί ανταγωνισμού πρέπει να απευθυνθεί στο Corte d'Appello, το οποίο είναι το αρμόδιο προς τούτο δικαστήριο κατά το ιταλικό δίκαιο.

47. Όπως κι αν έχει το ζήτημα, ο ειδικός αυτός κανόνας αρμοδιότητας ισχύει μόνο για αγωγές αποζημιώσεως που στηρίζονται σε παραβίαση του ιταλικού δικαίου του ανταγωνισμού. Καθόσον αφορά αγωγές αποζημιώσεως λόγω παραβάσεως των άρθρων 81 ή 82 ΕΚ, ισχύει πλήρως, λόγω του ότι δεν υφίσταται αντίθετη ρύθμιση, το ότι αρμόδιος να αποφανθεί επί της διαφοράς αυτής είναι ο δικαστής που θα ήταν αρμόδιος δυνάμει των συνήθων κανόνων αρμοδιότητας.

48. Παρατηρώ εν παρόδω ότι από της ενάρξεως ισχύος του κανονισμού 1/2003 ισχύει ο κανόνας ότι, όταν τα εθνικά όργανα, επομένως και το Corte d'Appello, εφαρμόζουν το εθνικό δίκαιο του ανταγωνισμού,

20 — Στο εν λόγω επιχείρημα μπορεί ενδεχομένως να αντιταχθεί ότι αυτό μπορεί τελικώς να επιμηκύνει τη διάρκεια της όλης διαδικασίας.

21 — www.eius.it (πληκτρολόγηση στο *giurisprudenza* 2005 αριθ. 2207).

22 — Απόφαση της 9ης Δεκεμβρίου 2002, αριθ. 17475.

οφείλουν επίσης να εφαρμόζουν το άρθρο 81 ΕΚ, τουλάχιστον όταν πληρούται το κριτήριο του «επηρεασμού του εμπορίου». Από αυτό μπορεί να συναχθεί ότι το όργανο αυτό είναι επίσης αρμόδιο στην περίπτωση αγωγής που στηρίζεται σε παράβαση του άρθρου 81 ΕΚ. Επομένως, ο επιζητών έννομη προστασία έχει θεωρητικώς βεβαία δυνατότητα επιλογής ανάλογα με το αν στηρίζει την αγωγή του μόνο σε παραβίαση του ευρωπαϊκού δικαίου (οπότε αρμοδιότητα έχει ο Giudice di Pace ή το Tribunale), ή και στην παραβίαση αυτού του δικαίου (οπότε αρμόδιο είναι το Corte d'Appello, λαμβανομένου υπόψη ότι στην αποκλειστική του αρμοδιότητα υπάγονται αγωγές αποζημιώσεως που στηρίζονται σε παραβίαση του εθνικού δικαίου του ανταγωνισμού).

49. Αυτό πάντως δεν επηρεάζει την απάντηση στο ερώτημα. Κατά πάγια νομολογία, ελλείψει σχετικής κοινοτικής ρυθμίσεως, εναπόκειται στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους να ορίσει τα αρμόδια δικαιοδοτικά όργανα και να ρυθμίσει τις δικονομικές προϋποθέσεις ασκήσεως των ενδίκων βοηθημάτων που αποσκοπούν στην κατοχύρωση της προστασίας των δικαιωμάτων τα οποία τα υποκείμενα δικαίου αντλούν από το κοινοτικό δίκαιο, υπό την προϋπόθεση ότι τηρούνται οι αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας²³.

50. Η αρχή της ισοδυναμίας συνεπάγεται ότι οι κανόνες που ισχύουν για αγωγές

στηριζόμενες στο ευρωπαϊκό δίκαιο δεν πρέπει να είναι λιγότερο ευνοϊκοί από εκείνους που αφορούν παρόμοιες αγωγές βάσει του εθνικού δικαίου. Αυτό δεν φαίνεται να συμβαίνει, διότι μια αγωγή αποζημιώσεως μπορεί να ασκηθεί είτε ενώπιον του Giudice di Pace (οπότε ίσως μπορεί να γίνει λόγος και για εύνοια) είτε ενώπιον του Corte d'Appello²⁴ (οπότε αγωγή στηριζόμενη στο ευρωπαϊκό δίκαιο κρίνεται με τον ίδιο τρόπο όπως αγωγή στηριζόμενη στο εθνικό δίκαιο).

51. Στην περίπτωση κατά την οποία ο Giudice di Pace είναι ο αρμόδιος δικαστής, όταν πρόκειται για αγωγές αποζημιώσεως που συνδέονται με παραβίαση του ευρωπαϊκού δικαίου του ανταγωνισμού, όπως φαίνεται να συμβαίνει, δεν τίθεται το ζήτημα της ενδεχομένης διάρκειας της διαδικασίας και της δικαστικής δαπάνης και, επομένως, το ζήτημα της ενδεχομένης παραβιάσεως της αρχής της αποτελεσματικότητας. Ως εκ περισσού, επισημαίνω ότι για να θίγεται η άσκηση των παρεχομένων από την κοινοτική έννομη τάξη δικαιωμάτων πρέπει η διάρκεια της διαδικασίας και η δικαστική δαπάνη να είναι δυσανάλογες.

23 — Βλ. την απόφαση της 16ης Δεκεμβρίου 1976, 33/76, Rewe (Συλλογή τόμος 1976, σ. 747, σκέψη 5), και την προπαρατεθείσα απόφαση Courage και Crehan, σκέψη 29 και την παρατιθέμενη εκεί νομολογία.

24 — Από την ιταλική νομοθεσία και επιστήμη μπορεί να συναχθεί ότι το Corte d'Appello είναι αποκλειστικώς αρμόδιο όσον αφορά αγωγές που στηρίζονται στον ιταλικό νόμο περί ανταγωνισμού. Για αγωγές που στηρίζονται σε παράβαση του άρθρου 81 ΕΚ ισχύουν οι συνήθεις κανόνες αρμοδιότητας. Όπως προκύπτει από το σημείο 48, το Corte d'Appello πρέπει βάσει του κανονισμού 1/2003 να εφαρμόζει επίσης το ευρωπαϊκό δίκαιο του ανταγωνισμού, όταν πληρούνται όλα τα κριτήρια. Για πρακτικούς λόγους δεν φαίνεται ευκαίριος ο διαχωρισμός αγωγών. Αυτό, επί πλέον, θα μπορούσε να προκαλέσει αβεβαιότητα δικαίου και σύγκρουση αρμοδιοτήτων.

Ε — Το τρίτο ερώτημα: δεύτερο ερώτημα στις υποθέσεις C-295/04 έως C-297/04 και τρίτο ερώτημα στην υπόθεση C-298/04

52. Το ερώτημα αυτό αφορά το ζήτημα αν τρίτοι έχοντες βάσιμο έννομο συμφέρον μπορούν να επικαλεσθούν την ακυρότητα μιας απαγορευόμενης συμπτράξεως και να ζητήσουν αποζημίωση, εφόσον υφίσταται αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της συμπτράξεως ή της πρακτικής και της ζημίας.

53. Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα μπορεί να συναχθεί από την υφιστάμενη νομολογία. Προβαίνω εδώ σε μια διάκριση μεταξύ των αστικού δικαίου συνεπειών που απορρέουν άμεσα από τη Συνθήκη (η πτυχή της ακυρότητας) και άλλων αστικού δικαίου συνεπειών (όπως είναι η πτυχή της αποζημιώσεως).

54. Παράλληλα με την διασφάλιση του δικαίου με πρωτοβουλία του δημοσίου τομέα, εξίσου μεγάλη σημασία έχει η διασφάλιση του δικαίου με πρωτοβουλία του ιδιωτικού τομέα, τουλάχιστον εφόσον αυτό θα μπορούσε να είναι δυνατό, λαμβανομένων υπόψη των αστικού δικαίου συνεπειών από την παράβαση του άρθρου 81 ΕΚ ή 82 ΕΚ. Εν προκειμένω, ο δικαστής έχει να επιτελέσει ένα έργο. Ήδη πριν περίπου 30 χρόνια, το Δικαστήριο έκρινε ότι οι απαγορεύσεις των (νυν) άρθρων 81 και 82 ΕΚ από τη φύση τους παράγουν άμεσα αποτελέσματα στη σχέση μεταξύ ιδιωτών και απονέμουν απ' ευθείας στους ιδιώτες δικαιώματα που οφείλουν να σέβονται τα εθνικά δικα-

στήρια²⁵. Η σημασία της τηρήσεως της απαγορεύσεως του άρθρου 81, παράγραφος 1, ΕΚ υπογραμμίζεται από το ότι οι απαγορευόμενες δυνάμει αυτής της διατάξεως συμφωνίες ή αποφάσεις είναι αυτοδικαίως άκυρες κατά το άρθρο 81, παράγραφος 2, ΕΚ²⁶. Το Δικαστήριο το υπενθύμισε αυτό με σειρά αποφάσεων, διευκρινίζοντας το λεπτομερέστερα²⁷. Η ακυρότητα είναι απόλυτη και οποιοσδήποτε μπορεί να την επικαλεσθεί.

55. Αρα, είναι προφανές ότι σ' αυτό το σκέλος του ερωτήματος μπορεί να δοθεί καταφατική απάντηση. Κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η Assitalia υποστήριξε ότι εδώ πρόκειται για μια εναρμονισμένη πρακτική και όχι για συμφωνία ή απόφαση. Επομένως, η συνδεόμενη με την ακυρότητα πτυχή είναι άσχετη. Αυτό ενδεχομένως αληθεύει, πλην όμως η σημασία αυτού του ζητήματος έγκειται κυρίως στις αστικού δικαίου συνέπειες για τους τρίτους συνεπεία απαγορευόμενων πρακτικών βάσει του άρθρου 81 ΕΚ. Η ακυρότητα είναι μία από τις συνέπειες, η δε αξίωση αποζημιώσεως άλλη.

56. Σε αντίθεση προς την ακυρότητα, η Συνθήκη δεν εκφράζεται το ίδιο ρητώς ως προς τη δεύτερη αυτή συνέπεια. Επομένως,

26 — Συναφώς, αναφέρομαι και στην απόφαση της 1ης Ιουνίου 1999, C-126/97, Eco Swiss China Time Ltd (Συλλογή 1999, σ. I-3055, σκέψεις 36 και 39).

27 — Βλ., χάριν σκιαγραφήσεως, βλ. τις αποφάσεις της 30ής Ιουνίου 1966, 56/65, Société Technique Minière (Συλλογή τόμος 1965-1968, σ. 313), της 25ης Νοεμβρίου 1971, 22/71, Béguelin (Συλλογή τόμος 1069-1971, σ. 1001, σκέψη 29), και της 6ης Φεβρουαρίου 1973, 48/72, Brasserie De Haecht (Συλλογή 1972-1073, σ.355, σκέψη 26). Πλέον πρόσφατης ημερομηνίας: απόφαση Courage και Creham.

25 — Απόφαση της 30ής Ιανουαρίου 1974, 127/73, BRT και SABAM (Συλλογή τόμος 1974, σ. 35, σκέψη 16).

θα πρέπει κατ' αρχήν να αναζητηθεί βοήθεια στο εθνικό δίκαιο. Πάντως, τίθενται συναφώς ορισμένες οριακές προϋποθέσεις. Αυτές μπορούν να συναχθούν μέσω διυλίσεως της αποφάσεως Courage. Με την απόφαση αυτή, το Δικαστήριο αποφάνθηκε επί της δυνατότητας αποκατάστασης της ζημίας. Το Δικαστήριο εξέθεσε τα εξής: «Όσον αφορά τη δυνατότητα ασκήσεως αγωγής αποζημιώσεως για τη ζημία που προξένησε σύμβαση ή συμπεριφορά που μπορεί να περιορίζει ή να στρεβλώνει τον ανταγωνισμό, πρέπει να υπομνησθεί κατ' αρχάς ότι, όπως προκύπτει από πάγια νομολογία, στα εθνικά δικαστήρια, τα οποία πρέπει να εφαρμόζουν στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, απόκειται η εξασφάλιση της πλήρους αποτελεσματικότητας των διατάξεων αυτών και της προστασίας των δικαιωμάτων που αυτές χορηγούν στους ιδιώτες (βλ., ιδίως, τις αποφάσεις της 9ης Μαρτίου 1978, 106/77, Simmenthal, Συλλογή τόμος 1978, σ. 239, σκέψη 16, και της 19ης Ιουνίου 1990, C-213/89, Factortame κ.λπ., Συλλογή 1990, σ. I-2433, σκέψη 19)»²⁸.

57. Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εκθέτει τα εξής: «Η πλήρης αποτελεσματικότητα του άρθρου 85 της Συνθήκης και, ειδικότερα, η πρακτική αποτελεσματικότητα της απαγορεύσεως που προβλέπει η παράγραφος 1 του άρθρου αυτού θα διακυβευόταν εάν δεν μπορούσε κάθε υποκείμενο δικαίου να ζητήσει αποκατάσταση της ζημίας που του προξένησε σύμβαση ή συμπεριφορά δυνάμενη να περιορίσει ή να νοθεύσει τον ανταγωνισμό» και προσθέτει ότι «πράγματι, ένα τέτοιου είδους δικαίωμα ενισχύει την αποτελεσματική λειτουργία των κοινοτικών κανόνων του ανταγωνισμού και μπορεί να αποθαρρύνει τις συχνά κεκαλυμμένες συμ-

φωνίες ή πρακτικές δυνάμενες να περιορίσουν ή να νοθεύσουν τον ανταγωνισμό. Υπό την άποψη αυτή, οι αγωγές αποζημιώσεως ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων μπορούν να συμβάλλουν σημαντικά στη διατήρηση της αποτελεσματικότητας του ανταγωνισμού εντός της Κοινότητας»²⁹.

58. Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι και σ' αυτό το σκέλος του ερωτήματος μπορεί να δοθεί καταφατική απάντηση.

ΣΤ — Το τέταρτο ερώτημα: *τρίτο ερώτημα στις υποθέσεις C-295/04 έως C-297/04 και τέταρτο ερώτημα στην υπόθεση C-298/04*

59. Στο επίκεντρο αυτού του ερωτήματος βρίσκονται οι χρόνοι παραγραφής αξιώσεων αποζημιώσεως. Αρχίζει η παραγραφή κατά το χρονικό σημείο ενάρξεως της συμφωνίας ή της εφαρμοσμένης πρακτικής ή την ημέρα κατά την οποία παύει να υφίσταται;

60. Κατ' αρχάς, πρέπει να επισημανθεί ότι δεν υφίσταται συναφώς καμία κοινοτική ρύθμιση. Οι μόνες προθεσμίες που αποτελούν αντικείμενο ρυθμίσεως είναι αυτές του κανονισμού 1/2003 και του κανονισμού 2988/74³⁰, πλην όμως ισχύουν μόνο

28 — Απόφαση Courage και Creham, παρατεθείσα στη υποσημείωση 14, σκέψη 25.

29 — Απόφαση Courage και Creham, παρατεθείσα στην υποσημείωση 14, βλ. αντιστοίχως τα σημεία 26 και 27.

30 — Κανονισμός (ΕΟΚ) 2988/74 του Συμβουλίου, της 26ης Νοεμβρίου 1974, περί παραγραφής του δικαιώματος διώξεως και εκτελέσεως των αποφάσεων στους τομείς του δικαίου των μεταφορών και του ανταγωνισμού της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΕ ειδ. έκδ. 07/001 σ. 0241).

στο πλαίσιο της διασφάλισης του δικαίου σε διοικητικό επίπεδο από την Επιτροπή. Δεν έχουν καμία επίπτωση σε αγωγές αποζημιώσεως κατά το αστικό δίκαιο που ασκούνται ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων.

61. Επομένως, δεδομένου ότι δεν υφίσταται κοινοτική ρύθμιση, η απάντηση είναι, όπως ακριβώς και στα προηγούμενα ερωτήματα, ότι στην περίπτωση αυτή εναπόκειται στην έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους να ορίσει τους αρμόδιους δικαστές και να ρυθμίσει τα των δικονομικών κανόνων, υπό την προϋπόθεση ότι τηρούνται οι αρχές της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας. Επομένως, αυτό συνεπάγεται ότι οι χρόνοι παραγραφής, όσον αφορά αγωγές αποζημιώσεως που στηρίζονται σε παράβαση των ευρωπαϊκών διατάξεων περί ανταγωνισμού, δεν πρέπει να είναι λιγότερο ευνοϊκοί από εκείνους που αφορούν παρόμοιες αγωγές βάσει του εθνικού δικαίου και σε καμία περίπτωση δεν επιτρέπεται να έχουν διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να καθίσταται ουσιαστικά αδύνατη η άσκηση των δικαιωμάτων, τα οποία τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να προστατεύουν.

Z — Το πέμπτο ερώτημα: τέταρτο ερώτημα στις υποθέσεις C-295/04 έως C-297/04 και πέμπτο ερώτημα στην υπόθεση C-298/04

62. Με το ερώτημα αυτό τίθεται το ζήτημα της δυνατότητας αυτεπαγγέλτως επιδικάσεως αποζημιώσεως που έχει τον χαρακτήρα ποινής.

63. Στο ερώτημα αυτό, επίσης, πρέπει να δοθεί απάντηση υπό το φως των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας. Υπό το φως της αποτελεσματικότητας του άρθρου 81, παράγραφος 1, ΕΚ, το Δικαστήριο δέχεται ότι οποιοσδήποτε πρέπει να μπορεί να ζητήσει αποζημίωση, όταν βλάπτεται από πράξεις που συνιστούν περιορισμό του ανταγωνισμού. Η ρύθμιση του τρόπου ασκήσεως αυτού του δικαιώματος (ως προς το ενώπιον ποίου δικαστηρίου, τους δικονομικούς κανόνες κ.λπ.) αφήνεται στην εθνική έννομη τάξη, υπό την προϋπόθεση ότι πληρούνται οι προπαρατεθέντες δύο όροι³¹.

64. Η διασφάλιση του δικαίου με πρωτοβουλία του ιδιωτικού τομέα και αυτή με πρωτοβουλία του δημοσίου τομέα υφίστανται παράλληλα και ανεξαρτητως μεταξύ τους. Κατ' αρχήν, εξυπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς, μπορούν όμως να αλληλοσυμπληρώνονται. Τα πρόστιμα που μπορεί να επιβάλλει η Επιτροπή (ή οι εθνικές αρχές ανταγωνισμού) για παραβάσεις της απαγορεύσεως συμπράξεων αποτελούν, αφενός, ποινή και, αφετέρου, μέρος μιας γενικότερης πολιτικής για τον προσανατολισμό της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων³². Σκοπός του επιβαλλόμενου προστίμου είναι να έχει επαρκώς αποτρεπτικά ή προληπτικά αποτελέσματα. Η Επιτροπή μπορεί επίσης κατά την επιβολή προστίμου να λάβει υπόψη, παράλληλα με άλλους παράγοντες (επιβαρυντικούς ή ελαφρυντικούς για την επιβολή του προστίμου), το αποκομισθέν κέρδος ή το χρηματοοικονομικό όφελος³³, πράγμα που

31 — Απόφαση *Courage και Creham*, παρατεθείσα στην υποσημείωση 14, σκέψη 29.

32 — Βλ. την απόφαση της 7ης Ιουνίου 1983, 100-103/80, *Musique diffusion française* (Συλλογή 1983, σ. 1825, σκέψεις 105 και 106).

33 — Βλ. την απόφαση *Musique diffusion française*, παρατεθείσα στην προηγούμενη υποσημείωση, σκέψη 129. Βλ. επίσης τις κατευθυντήριες γραμμές για τον υπολογισμό των προστίμων, ΕΕ 1998 C 9, σ. 3.

είναι πρωτίστως υπέρ του δημοσίου συμφέροντος και δεν έχει σχέση με ενδεχόμενες αγωγές αποζημιώσεως και/ή το επιθυμητό ή την αποτελεσματικότητα μεγαλύτερης διασφαλίσεως του δικαίου με πρωτοβουλία του ιδιωτικού τομέα.

μιώσεως περιορίζονται γενικώς στο να ορίζουν έναν ειδικώς για τις αγωγές αυτές αρμόδιο δικαστή. Μερικά μόνο κράτη μέλη προβλέπουν στο πλαίσιο αγωγών αποζημιώσεως τη δυνατότητα επίσης επιβολής κυρώσεων υπό μορφή ποινής ή χάριν παραδειγματισμού³⁵. Στα κράτη αυτά δεν περιλαμβάνεται η Ιταλία.

65. Ενδεχόμενη αξίωση αποζημιώσεως κατά το αστικό δίκαιο, παράλληλα με πρόστιμο ή ανεξάρτητα από αυτό, μπορεί ασφαλώς να ενισχύσει το αποτρεπτικό αποτέλεσμα. Συγκεκριμένα, η αμερικανική ομοσπονδιακή νομοθεσία κατά των τραστών προβλέπει τη δυνατότητα αξιώσεως καταβολής «treble damages». Είναι προφανές ότι με τη δυνατότητα να ζητηθεί αποζημίωση στο τριπλούν της προκληθείσας ζημίας το ποσό που μπορεί να ληφθεί με την αξίωση αποζημιώσεως είναι τεράστιο. Το αποτρεπτικό αποτέλεσμα που μπορεί να προκύψει είναι το επιδιωκόμενο από τον αμερικανό νομοθέτη.

68. Στα περισσότερα κράτη μέλη κρατεί η άποψη ότι η αγωγή αποζημιώσεως χρησιμεύει πρωτίστως για να αντισταθμισθεί το μειονέκτημα που προκύπτει από μια απαγορευόμενη πρακτική συμπεράξεως και όχι να παρέχεται οικονομικό όφελος στον ζημιωνόμενο. Εξάλλου, όπως επισήμανε η Γερμανική Κυβέρνηση, το κοινοτικό δίκαιο δεν είναι αντίθετο προς αυτή την άποψη³⁶.

66. Στο κοινοτικό δίκαιο δεν υφίσταται ένας τέτοιος κανόνας.³⁴

67. Στη μέγιστη πλειονότητα των κρατών μελών δεν υφίσταται ειδική ρύθμιση για αγωγές αποζημιώσεως συνεπεία απαγορευμένων από το δίκαιο του ανταγωνισμού πρακτικών. Στις περιπτώσεις αυτές, εφαρμογή έχουν οι συνήθεις κανόνες της εθνικής έννομης τάξεως. Ακόμη και τα κράτη μέλη που προβλέπουν ρητώς στη νομοθεσία τους για τον ανταγωνισμό τη δυνατότητα αποζη-

69. Υπό το πρίσμα του κοινοτικού δικαίου, η αποκατάσταση της ζημίας που προκλήθηκε λόγω παραβιάσεως του κοινοτικού δικαίου πρέπει να είναι αντίστοιχη προς την προκληθείσα ζημία. Δεδομένου ότι δεν υφίστανται εν προκειμένω διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, εναπόκειται στο εθνικό δίκαιο κάθε κράτους μέλους να καθορίσει τα κριτήρια για την εξακρίβωση του μεγέθους της ζημίας, υπό τον όρο ότι τα κριτήρια αυτά δεν θα είναι λιγότερο ευνοϊκά απ' ό,τι για παρόμοιες αγωγές που στηρίζονται στο εθνικό δίκαιο, η δε αποκατάσταση της ζημίας δεν πρέπει να καθίσταται να καθίσταται ουσιαστικά αδύνατη ή εξαιρετικά δυσχερής³⁷.

34 — Μια από τις επιλογές που αναφέρονται στη Πράσινη Βίβλο είναι η δυνατότητα επιδικάσεως «double damages» για οριζόντιες συμπράξεις.

35 — Σύμφωνα με την έκθεση Ashurst, πρόκειται για το Ηνωμένο Βασίλειο, την Ιρλανδία και την Κύπρο.

36 — Βλ. την απόφαση *Courage και Creham*, παρατεθείσα στην υποσημείωση 14, σκέψη 30.

37 — Βλ. κατ' αναλογία την απόφαση της 5ης Μαρτίου 1996, C-46/93 και C-48/93, *Brasserie du pêcheur* (Συλλογή 1996, σ. I-1029, σκέψη 90).

70. Η διασφάλιση της πρακτικής αποτελεσματικότητας του άρθρου 81, παράγραφος 1, ΕΚ δεν επιβάλλει, κατά την άποψή μου, την επιδίκαση αποζημιώσεως μεγαλύτερης από την προκληθείσα ζημία. Πάντως, είναι αληθές ότι, όταν το εθνικό δίκαιο του

ανταγωνισμού προβλέπει ιδιαίτερες μορφές αποζημιώσεως, η χρήση αυτών πρέπει επίσης να είναι δυνατή, όταν οι σχετικές αγωγές στηρίζονται σε παραβίαση του κοινοτικού δικαίου του ανταγωνισμού.

V — Πρόταση

71. Υπό το φως των ανωτέρω σκέψεων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στα ερωτήματα ως ακολούθως.

- Το άρθρο 81 ΕΚ έχει την έννοια ότι μια συμφωνία ή εναρμονισμένη πρακτική απαγορεύεται δυνάμει αυτής της διατάξεως, όταν περιορίζεται ο ανταγωνισμός και, βάσει ορισμένων αντικειμενικών παραγόντων, νομικών ή πραγματικών, αναμένεται ότι μπορεί να επηρεάσει άμεσα ή έμμεσα, πραγματικά ή εν δυνάμει τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των κρατών μελών. Το γεγονός ότι οι πρακτικές που αποτέλεσαν την αφορμή της διαφοράς της κύριας δίκης εκτείνονται σε όλο το έδαφος κράτους μέλους, όπως και το ότι η μέγιστη πλειονότητα των ασφαλιστικών εταιριών που ασκούν εκεί δραστηριότητες συμμετείχαν στην προσαπτόμενη σ' αυτές περιοριστική του ανταγωνισμού πρακτική, καθώς και το γεγονός ότι στις εν λόγω επιχειρήσεις περιλαμβάνονται αλλοδαπές επιχειρήσεις, συνιστούν από κοινού ένδειξη για το ότι υφίσταται επηρεασμός του εμπορίου μεταξύ των κρατών μελών.

- Το άρθρο 81 ΕΚ έχει την έννοια ότι τρίτοι έχοντες βάσιμο έννομο συμφέρον μπορούν να επικαλεσθούν την ακυρότητα μιας απαγορευόμενης βάσει αυτής της διατάξεως συμφωνίας και να ζητήσουν αποκατάσταση της ζημίας, εφόσον υφίσταται αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της απαγορευόμενης συμφωνίας ή πρακτικής και της ζημίας.
- Ελλείψει σχετικής κοινοτικής ρυθμίσεως, εναπόκειται στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους να ορίσει τα αρμόδια δικαιοδοτικά όργανα, να καθορίσει τους χρόνους παραγραφής όσον αφορά την άσκηση αγωγών αποζημιώσεως και να καθορίσει τα κριτήρια για την εξακρίβωση του μεγέθους της ζημίας, υπό τον όρο ότι οι κανόνες αυτοί δεν θα είναι λιγότερο ευνοϊκοί από τους ισχύοντες για παρόμοιες αγωγές που στηρίζονται στο εθνικό δίκαιο και δεν καθιστούν ουσιαστικά αδύνατη ή εξαιρετικά δυσχερή την άσκηση των δικαιωμάτων που παρέχονται από την κοινοτική έννομη τάξη.